

УДК 338.432(477)

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК РИНКУ ЦУКРУ В УКРАЇНІ

*В.А. Байда, аспірант**

Досліджено становлення ринку цукру в Україні, на основі ретроспективного аналізу виділено основні етапи його розвитку та досліджено організації виробничих та економічних відносин на кожному з них.

Ринок , цукор, державне регулювання.

Історію розвитку вітчизняного ринку цукру умовно можна поділити на три періоди, кожен з яких має характерні особливості організації виробничих і економічних відносин. Перший період охоплює ХІХ – початок ХХ століття. Він пов'язаний із зародженням та становленням ринку цукру в Російській імперії. Цей період поділяють на такі підперіоди: зародження ринку цукру і стимулювання державою його розвитку; саморегулювання ринку цукру виробниками та об'єднання їх в синдикати; державне регулювання внутрішнього ринку з метою нарощування обсягів його експорту. Другий період радянський (1917–1990 рр.) характеризується тим, що ринок цукру був адміністративно декларованим. На третьому (сучасному) етапі (після 1990 р.) відбулося його реформування відповідно до вимог ринкової економіки.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Зародження і становлення ринку цукру в Україні тісно пов'язане з розвитком цукробурякового виробництва в Російській Імперії та з такими іменами, як Й. Біндгейм, Я. Єсіпов, Є. Бланкеннагед. Так, Й. Біндгейм після отримання в лабораторних умовах із цукрових буряків цукру, подав до Уряду проект його виробництва та попросив дозволу на відкриття школи цукроварів. З архівних джерел відомо, що в Російській імперії перший цукровий завод було збудовано в 1802 р., а на території України – у 1824 р. в с. Трошино, що розташоване на території сучасного Канівського району Черкаської області.

Зростання попиту на цукор та високий рівень його прибутковості сприяли зацікавленості Уряду Російської Імперії у розвитку цукроваріння. Державне стимулювання галузі здійснювалося шляхом надання в безкоштовне користування землі для посівів цукрових буряків, позичок на будівництво цукроварень, дозволів цукроварам виробляти з цукрових залишків та продавати спирт, нарощування обсягів експорту цукру. Заходи, які вживав Уряд, сприяли масовому будівництву цукроварень на території Російської імперії, в т.ч. на Україні.

Заходи регулювання ринку цукру в Російській імперії, не втратили актуальності і сьогодні. Оскільки в сільському господарстві використовуються ті самі ресурси та засоби виробництва, то прогресивні ідеї минулих років доцільно використовувати під час формування сучасної державної політики України.

Мета дослідження – визначити основні етапи становлення та розвитку ринку цукру в Україні.

Виклад основного матеріалу. На початковому етапі становлення ринку цукру в Російській імперії попит перевищував пропозицію. Уряд змушений був стимулювати вітчизняне цукроваріння шляхом введення в 1819 р. мита на імпортований цукор, з 1871 р. – золотого мита, а з 1881 р. – 10 % надбавки до нього. Це не тільки сприяло скороченню до мінімуму імпорту, але й підвищенню цін на внутрішньому ринку.

Протягом 1883–1885 рр. посіви цукрових буряків розширилися, виробництво цукру зросло з 15,9 до 18,2 млн пудів, що призвело до зниження цін на внутрішньому ринку. Для стабілізації ситуації Уряд створює сприятливі умови для експорту цукру.

Високий урожай цукрових буряків у 1885–1886 рр. та збільшення виробництва цукру до 25,3 млн пудів при потребі внутрішнього ринку 18 млн пудів зумовили чергове зниження цін на цукор. Цукровим заводам було продовжено вивізну премію до 1 липня 1886 р. В цей період припинили свою діяльність 10 цукрових заводів. Така ситуація змусила цукровиків об'єднатись в синдикат для самостійного прийняття рішень щодо обсягів виробництва цукровими заводами.

Географічне розташування цукрової промисловості, що склалося наприкінці XIX століття, згодом майже не змінилося. Великі прибутки, отримані цукрозаводчиками, не тільки гальмували науково-технічний прогрес, але й організацію нових виробництв. Ні уряд, ні цукровий синдикат не підтримували наміри підприємців розвивати галузь в нових районах.

Не маючи належного нормативно-правового забезпечення, синдикат, хоч і проіснував майже десять років, але не зміг вирішити проблеми цукроваріння. Важливий для розвитку російського ринку цукру "Законь о некоторых мерах относительно сахарной промышленности й относящиеся к нему распоряжения", було прийнято лише 20 листопада 1895 р. Законом вперше запроваджено порядок державного регулювання ринку цукру та встановлено правила, за якими працювали цукрові заводи протягом 1895–1898 рр. Розглянемо окремі положення цього закону, які залишилися актуальними і в сучасних умовах господарювання.

1. На кожний період цукроваріння визначалися положеннями Комітету Міністрів за поданням Міністра фінансів:

- а) кількість цукру, необхідного для внутрішнього ринку;
- б) кількість обов'язкового недоторканного запасу на визначених заводах;
- в) граничні ціни цукру для внутрішнього ринку, за яких згаданий запас залишається недоторканим;
- г) умови, при яких дозволяється випуск на внутрішній ринок цукру із запасу.

2. Вироблений в кожному періоді цукроваріння на заводах цукор понад кількість, визначену для внутрішнього ринку, був надлишком виробництва і обкладався, крім акцизу, додатковим податком.

3. Надлишок цукру зараховувався по окремих заводах пропорційно їх виробництву, понад 60 тис. пудів по кожному з них.

4. Зарахований на заводі надлишок цукру (понад обов'язковий недоторканий запас) міг бути випущений на внутрішній ринок не інакше, як за попередньою сплатою додаткового податку. Акциз же за нього підлягав оплаті на загальних підставах, як за цукор поточного періоду. Власникам надавалося право залишати надлишок цукру на заводі у вільному запасі, і в цьому випадку він не обкладався додатковим податком та акцизом.

5. У випадку підвищення ціни на внутрішньому ринку понад визначений рівень, Міністр фінансів дозволяв випускати необхідну кількість цукру з недоторканного та вільного запасів без сплати додаткового податку, але з оплатою акцизу на загальних підставах як за цукор поточного періоду.

6. При вивезенні надлишків цукру із заводу закордон, він повністю звільнявся від сплати акцизу та додаткового податку.

На початку ХХ ст. було прийнято Брюссельську конвенцію, що стосувалася цукру, до якої Росія не приєдналася. Це ускладнило доступ вітчизняної продукції на європейський ринок, тому до "Закону о некоторых мерах относительно сахарной промышленности й относящиеся к нему распоряжения" було внесено зміни, відповідно до яких визначалась загальна величина виробництва цукру протягом певного періоду для задоволення потреб внутрішнього ринку і експорту в Фінляндію та Персію. Між заводами обсяги виробництва розподілялися пропорційно до їх потужності. Надлишки цукру зараховувались в обов'язковий недоторканий і вільний запаси, які розглядалися як виробництво наступного сезону або екпортувалися.

У 1913 р. посіви цукрових буряків на Україні становили 558 тис. га (82,5 % від загальної посівної площі Російської імперії), урожайність – 16,7 т/га, обсяги виробництва цукру – 1108 тис. т.

Характерно, що цукрова промисловість, яка виникла у поміщицьких господарствах, з приходом у цукробурякове виробництво великого капіталу, все більше переорієнтовувалася на промислову основу. Більшість цукрових заводів було реорганізовано в акціонерні або пайові. Вже у 80-ті рр. XIX ст. таких підприємств було 42 % від загальної кількості, а на початку XX ст. – 55 %.

Після 1917 р. цукрову промисловість було націоналізовано. Відповідно до постанови Ради народних комісарів, усі землі, крім селянських, в сівозміну яких входили протягом одного з останніх років (з 1913 по 1917 рр.) посіви цукрових буряків, у повному складі, з усіма угіддями, інвентарем визнавались недоторканим земельним фондом націоналізованих цукрових заводів. Згодом були створені цукрові комбінати, в структурі яких функціонував цукровий завод та радгосп по вирощуванню насіння цукрових буряків.

В СРСР цукробурякове виробництво було монополізованим, а всі цукрові заводи були у державній власності. З націоналізацією галузі при Вищій Раді Народного Господарства було створено Головний цукровий комітет. На державному рівні визначались всі виробничо-економічні показники: обсяги виробництва цукрових буряків і цукру; матеріально-технічне постачання галузі; гарантовані фінансові ресурси, сировина, паливо-мастильні матеріали, обладнання тощо, обсяги капіталовкладень та напрями їх використання; розподілення цукру за каналами використання (за межі республіки, за межі країни, закупівля сирцю за кордоном); система й форми оплати праці, тарифні ставки та посадові оклади. Хоч цукробуряковим підкомплексом управляла держава, але 94,5 % загального обсягу виробництва цукрових буряків було зосереджено в колгоспах і лише 5,5 % у радгоспах.

В середині 60-х рр. XX століття була прийнята нова система планування та економічного стимулювання. Соціалістичні змагання, не зважаючи на їх ідеологізацію, не лише сприяли підвищенню ефективності господарської діяльності, а й надавали працівникам можливість реалізувати їхню потребу в змагальності. Вміло використовуючи це, керівництву цукрової галузі вдалося максимізувати позитивні результати такого змагання та мінімізувати негативні наслідки, які може мати некерована конкуренція.

З посиленням економічних методів управління та запровадженням господарського розрахунку підвищувалась відповідальність за використання матеріально-технічних ресурсів та з'являвся економічний інтерес до виконання й перевиконання виробничих показників. В цей період розширюються посіви цукрових буряків, підвищується їх урожайності до 350 ц/га (результат, який бурякосійним господарствам вдалося вдруге досягти лише через 10-15 років після розпаду СРСР), збільшення валового врожаю. Щодо цукру, то в 1991/1992 маркетинговому році його було вироб-

лено 4,178 млн. т. Цей результат ще жодного разу не був перевиконаний після здобуття Україною незалежності.

Починаючи з 80-х рр. ХХ ст. зменшуються площі посівів цукрових буряків, а з 90-х рр. різко знижується урожайність, зменшується валовий збір коренеплодів і, відповідно, обсяги виробництва цукру. Різке коливання цін у 1991–1994 рр. негативно вплинуло на співвідношення закупівельної ціни на сировину та цукор. Протягом багатьох років (1963–1990) галузь розвивалась при співвідношенні цін 1:10,2-14,5. З цієї суми понад 40 % надходило до державного бюджету у вигляді податку з обороту. В 1991 р. дане співвідношення становило вже 1:17,1, у 1992 р. – 1:20,3, у 1993 р. – 1:16,3, що свідчить про економічний підрив основного ланцюга цукробурякового підкомплексу України – сировинної бази, внаслідок цього остання стала збитковою.

Останнього удару сировинна база зазнала в середині 90-х рр. ХХ ст. з відміною Указом Президента від 18.01.1995 року № 63/95 монополії держави на виробництво і збут цукру та державного замовлення на цукрові буряки.

Реформоване цукробурякове виробництво отримало застарілі енерго-, матеріало- і трудомісткі технології вирощування та переробки цукрових буряків. Це зумовило зниження рівня врожайності культури, низький коефіцієнт вилучення цукру, зростання втрат в процесі виробництва. На сучасному етапі коефіцієнт зносу основних фондів на багатьох заводах досягає 55–60 %, а затрати палива, сировини, допоміжних матеріалів на виробництво одиниці продукції перевищують показники розвинених європейських країн.

Нині у світі налічується 150 країн-продуцентів цукру, з них лише на 30 країн припадає 84,5 % світового обсягу виробництва і 74,1 % споживання цього продукту. Тривалий час Україна входила в першу десятку країн – найбільших виробників і експортерів цукру та цукрових буряків. У 1990–1991 рр. частка вітчизняного цукру у світовому обсязі виробництва становила близько 6 %, експорті – 11,8 %, споживанні – 2,3 %.

Останніми роками зі скороченням виробництва цукру в Україні збільшилися обсяги його імпорту. В 1997 р. було прийнято Закон України "Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції", який встановлює порядок цінової підтримки сільськогосподарських товаровиробників України, тарифного і нетарифного регулювання імпорту сільськогосподарської сировини та продуктів її переробки, у т.ч. цукру, для створення рівних конкурентних умов між продукцією вітчизняного виробництва та продукцією нерезидентів. Доходи Державного бюджету України, отримані внаслідок впровадження цього закону, спрямовуються на фінансування програм цінової підтримки української сільськогосподарської продукції.

На посилення захисту внутрішнього ринку і підтримку вітчизняних товаровиробників, спрямоване Розпорядження Президента України від 17 травня 1999 р. "Про заходи щодо внутрішнього ринку імпортової сільськогосподарської продукції". У свою чергу, Кабінет Міністрів України активі-

зував роботу, пов'язану з реалізацією законодавчих норм законів щодо антидемпінгових, спеціальних та компенсаційних заходів для захисту економічних інтересів вітчизняних товаровиробників сільськогосподарської продукції та продовольства.

З метою удосконалення податкової політики в 1998 р. було прийнято Закон України "Про фіксований сільськогосподарський податок для сільськогосподарських товаровиробників". Наслідками, які очікувалися в результаті введення в дію цього Закону, були: стимулювання ефективного виробництва, спрощення бухгалтерської та податкової звітності, більш простий розрахунок податку та можливість контролю за його сплатою. Прийняттю Закону передувало проведення протягом 1998 р. експерименту в Глобинському районі Полтавської області, Старобешевському районі Донецької області та Ужгородському районі Закарпатської області.

Згідно із Законом "Про фіксований сільськогосподарський податок для сільськогосподарських товаровиробників", об'єктом оподаткування є земля. Податкова ставка встановлюється раз на рік на основі грошової оцінки землі. Її можна сплачувати за бажанням товаровиробника в грошовій або натуральній формі. Проте в умовах відсутності ринку землі, незавершеності і недосконалості фінансово-кредитної політики, диспаритету цін на сільськогосподарську продукцію і промислові та матеріально-технічні засоби виробництва реальна оцінка землі в кожному окрему господарстві може виявитись іншою.

Законодавством передбачалося, що функція державного централізованого забезпечення товаровиробників матеріально-технічними ресурсами здійснюватиметься місцевими владними структурами. Хоч Уряд передав у відання регіонів матеріально-фінансові ресурси, які сільгосппідприємства заборгували державі, але через відсутність чітких рекомендацій більшість збиткових господарств повернути їх не можуть. При цьому Уряд розробив та запровадив систему здешевлення потрібних сільському господарству матеріально-технічних ресурсів та зустрічного постачання їх для державних потреб.

Нормативно-правова база потребує удосконалення в таких напрямках: розробки заходів щодо подолання диспаритету цін на сільськогосподарську продукцію та матеріально-технічні ресурси для її виробництва, забезпечення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції, відпрацювання стимулюючого механізму відносин власності на засоби виробництва та результати праці; формування збалансованої за структурою і обсягами аграрно-промислового виробництва на основі інноваційних процесів, інтенсифікації, інтеграції, спеціалізації. Все вищеперелічене має відношення до економічних аспектів розвитку держави і є невід'ємною складовою ринкового середовища.

Безпосередньо розвиток ринку цукру регламентується прийнятим у 1999 р. Законом України "Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру", який визначає правові, економічні та організаційні заходи державної політики щодо виробництва, експорту, імпорту, оптової та роздрібною торгівлі цукром. Відповідно до цього, державне регулювання ви-

робництва і реалізації цукру здійснюється Кабінетом Міністрів або органом, уповноваженим Кабінетом Міністрів. На виконання Закону Урядом України щорічно приймаються відповідні постанови, якими визначається порядок формування квот поставки цукру на внутрішній ринок і за міжнародними угодами, визначення та розподілу обсягів вирощування цукрових буряків і виробництва цукру в межах цих квот та порядок визначення мінімальних цін на цукрові буряки і цукор.

Отже, вже з 90-х рр. ХХ століття ринок цукру в Україні повністю контролюється Урядом. Зокрема, введено три квоти, дві з яких по суті обмежують виробництво й реалізацію цукру. Наприклад, квота «А» встановлює максимальні обсяги його постачання на внутрішній ринок. Квота «В» визначає обсяги для експорту відповідно до міжнародних угод. Ці квоти розподіляються між цукровими заводами на конкурсній основі до 1-го січня кожного року.

Мінімальні ціни, як правило, встановлюються на рівні, що забезпечує прибутковість виробництва відповідних видів продукції. За таких умов існує можливість підвищення роздрібною ціною на цукор, що за сучасного рівня платоспроможності населення знизить, відповідно, попит на нього на внутрішньому ринку і ускладнить його реалізацію.

Проте запропонована Урядом схема регулювання виробництва та реалізації цукру і цукрових буряків мала негативні наслідки, оскільки передбачала суто адміністративне втручання в усі операції на цьому ринку. Заходи щодо контролю цін на цукор та цукрові буряки, що визначаються цією схемою, суперечать основним напрямкам розвитку аграрного сектору, передбачених програмою діяльності Кабінету Міністрів України, в основу якої покладено вільне ціноутворення та економічні методи регулювання продовольчих ринків.

Розподіл квот цукровим заводам здійснювався місцевими органами влади переважно за пропорційним, так званим соціалістичним принципом. Це призвело до завантаження лише третини технологічних потужностей цукрових заводів та через збільшення собівартості українського цукру завдало значних збитків і негативно вплинуло на його конкурентоспроможність.

Укладені цукровими заводами угоди щодо забезпечення сировиною, як правило, порушуються сільськогосподарськими товаровиробниками через дефіцит сировини і пошук кращої ціни. Штрафні санкції не застосовуються, що також зумовлює високі ризики для виробників цукру. Крім того, місцеві державні адміністрації областей продовжують втручатися у процес просування сировини до переробних підприємств, встановлюючи граничні бар'єри.

Перегляд мінімальної ціни на цукор в бік її зниження вважається недоцільним, тому що це призведе до збитковості переважної більшості виробників та зменшення надходжень до бюджетів всіх рівнів, а також до збільшення рівня прихованих доходів виробників і продавців цукру.

Доцільність державного регулювання вирощування цукрових буряків й виробництва цукру обумовлюється необхідністю забезпечення прибутковості і, отже, розвитку однієї з основних експортоспроможних галу-

зей АПК, наявністю великої кількості виробників цукрових буряків, різними природно-кліматичними й виробничо-економічними умовами регіонів. В таких умовах без певного координуючого механізму неможливо узгодити необхідні обсяги виробництва.

Однією з найважливіших форм державної підтримки цукробурякового виробництва є введення у країні постійного регулювання ринкового середовища, виробництва і реалізації цукру. Деякі дослідники розглядають регулювання як втручання держави в обмінні процеси, яке здійснюється нею в потрібний час, у потрібному місці, в необхідних розмірах і переважно ринковими засобами. В Україні рекомендується застосовувати дві головні його форми: інтервенції та експортно-імпортне регулювання. Грошові інтервенції провадяться державою під час зниження ринкових цін шляхом закупівлі продукції з метою підтримки товаровиробника. Товарні інтервенції полягають у продажу раніше закупленої продукції з метою збільшення пропозиції в інтересах споживача. У межах експортно-імпортного регулювання застосовуються експортні субсидії для компенсації перевищення внутрішніх цін над світовими та протекційні митні тарифи для захисту внутрішнього ринку. В окремих випадках держава прямо фінансує виробників сільськогосподарської продукції в межах цільових програм державного регулювання аграрного сектору.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На сьогодні механізми державного регулювання ринку цукру не задіяні. Так, наприклад, оптовою торгівлею займаються цукрові заводи, сільськогосподарські виробники, фізичні особи, постачальники матеріально-технічних ресурсів та інші суб'єкти підприємницької діяльності. Значна частина цукру залишається поза обліком і реалізується за тіньовими схемами через відсутність можливості збору та узагальнення інформації про його рух та наявні запаси.

Безконтрольне функціонування внутрішнього ринку цукру, відсутність обліку операцій з його реалізації, значне перевиробництво понад встановлені квоти призвело у 2006/07 маркетинговому році до перенасичення внутрішнього ринку, демпінгових процесів і падіння оптово-відпускних цін на цукор до рівня, який не покривав витрат на виробництво.

Збитки виробників від реалізації цукру квот „А” і „В” склали понад 1 млрд грн. Це призвело до банкрутства цукрових заводів та сільськогосподарських підприємств, скорочення площ посіву цукрових буряків, втрати робочих місць, зменшення надходжень до бюджетів усіх рівнів.

Невиконання вимог Закону України „Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру”, зокрема, в частині ліцензування оптової торгівлі цукром не дає можливості сформуванню регульованого ринку цукру, оцінити наявні його запаси.

З моменту вступу України до СОТ відповідно до прийнятих законодавчих актів, постачання цукру на внутрішній ринок обмежується квотою „А” – обсяг цукру для забезпечення внутрішніх потреб держави. Законом України „Про встановлення тарифної квоти на ввезення в Україну цукру-сирцю з тростини”, передбачена щорічна тарифна квота на ввезення цук-

ру-сирцю з тростини за ставкою ввізного мита у розмірі двох відсотків його митної вартості в обсязі 260 тис. т. Така ситуація потребує чітких правил діяльності суб'єктів підприємницької діяльності на внутрішньому ринку цукру та обліку операцій з реалізації цукру.

Исследовано становление рынка сахара в Украине, на основе ретроспективного анализа выделены основные этапы его развития и исследована организация производственных и экономических отношений на каждом из них.

Рынок, сахар, государственное регулирование.

In article formation of the market of sugar in Ukraine is researched, on the basis of the retrospective analysis the main stages of its development are allocated and the organizations of the production and economic relations on each of them are researched.

Market, sugar, state regulation.